

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

8

Asmuo: tarp tautos ir valstybės

VILNIUS

 Mokslo ir enciklopedijų leidykla 1996

UDK 947.45.052

Li-191

Redakcinė kolegija:

Antanas Kulakauskas

Česlovas Laurinavičius

Raimundas Lopata

Rimantas Miknys

Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)

Vladas Sirutavičius

Giedrius Subačius

Antanas Tyla

Sudarytojai:

Egidijus Motieka

Rimantas Miknys

Raimundas Lopata

Recenzavo:

hum. m. dr. *Zigmantas Kiaupa*

hum. m. dr. *Elmantas Meilus*

Leidinių parengti talkino

Darius Staliūnas

Knygos leidimą parėmė:

Lietuvos kultūros ministerija

Lietuvos istorijos institutas

Atviros Lietuvos fondas

© Lietuvių Atgimimo
istorijos studijos, 1996

© Lietuvos istorijos
institutas, 1996

© Mokslo ir enciklopedijų
leidykla, 1996

ISSN 1392-0391

ISBN 5-420-01318-5

TURINYS

PRATARMĖ	5
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	9
<i>Giedrius Subačius</i> JURGIO AMBRAZIEJAUS PABRĖŽOS ŽEMAIČIŲ KALBA	10
<i>Rūta Čapaitė</i> JURGIO AMBRAZIEJAUS PABRĖŽOS, JUOZO BUTAVIČIAUS, SIMONO DAUKANTO BRAIŽAI IR CHARAKTERIAI	114
<i>Reda Griškaitė</i> ISTORINĖS SAVIMONĖS IŠTAKŲ IEŠKANT: TEODORAS NARBUTAS 1808–1809 METŲ RUSIJOS–ŠVEDIJOS KARE	143
<i>Zita Medišauskienė</i> ADOMAS HONORIJUS KIRKORAS: TARP LIETUVOS, LENKIJOS IR BALTARUSIJOS	168
<i>Reda Griškaitė</i> BARONAS VASILIJUS VON ROTKIRCHAS – LIETUVIŲ MITOLOGIJOS AUTORIUS	194
<i>Grigorijus Potašenko</i> ALEKSANDRAS HILFERDINGAS. SLAVOFILAI. LIETUVA	224
<i>Egidijus Motieka</i> JONAS BASANA VIČIUS: TARP TRADICINIO IR MODERNAUS VALSTYBINGUMO	239
<i>Vilma Žaltauskaitė</i> APIE LIETUVYBĖS IDĖJĄ KUNIGO JUOZO TUMO-VAIŽGANTO PAŽIŪROSE. IKI 1904 M.	248
<i>Saulius Pivoras</i> UTOPIJOS PILIETIS VYTAUTAS PUTNA	261

<i>Vladas Sirutavičius.</i> APIE „BLOGĄ LIETUVI“ JUOZAPĄ ALBINĄ HERBAČIAUSKĄ	271
<i>Darius Staliūnas</i> „TRUPUTĮ LENKAS, TRUPUTĮ VOKIETIS, TRUPUTĮ LIETUVIS, O VISŲ PIRMA KATALIKAS...“ Vilniaus vyskupas Edwardas von der Roppas tarp etninių, pilietinių ir konfesinių vertybių	291
<i>Rimantas Miknys</i> „SVAJONĖS IŠSIPILDYS, JEIGU BŪSIU NAUDINGAS LIETUVAI...“ Architekto Antano Vivulskio tautinės identifikacijos istorinis aspektas	300
<i>Alfred Erich Senn</i> ANTANAS VISKANTAS: A LITHUANIAN WITH POLISH FRIENDS	312
<i>Alfredas Erichas Sennas</i> ANTANAS VISKANTAS: LIETUVIS SU BIČIULIAIS LENKAIS	318
<i>Raimundas Lopata</i> „TIPAS APSKRITAI LABAI DAR ĮTARIAMAS, BET REIKALINGAS“ Baronas Friedrichas von der Roppas ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo planai	321
<i>Česlovas Laurinavičius</i> GRAFAS ALFREDAS TIŠKEVIČIUS NAUJŲJŲ LAIKŲ LIETUVOS POLITIKOJE	351
<i>Gedrius Viliūnas</i> BAJORAS TARPUKARIO LIETUVOJE: FABIJONO NEVERAVIČIAUS GYVENIMAS IR KŪRYBA	365
II. PUBLIKACIJOS	385
ADOMO VARNO KORESPONDENCIJA (1904–1909 METAI) Parengė <i>Asta Giniūnienė</i>	386
SKANDALINGIEJI JUOZO GABRIO-PARŠAIČIO DARBAI Parengė <i>Alfonsas Eidintas</i>	407
OSOBA: MIĘDZY NARODEM A PAŃSTWEM. STRESZCZENIE	456
A PERSON BETWEEN THE NATION AND THE STATE. SUMMARY	470
PERSÖNLICHKEITEN: ZWISCHEN VOLK UND STAAT. ZUSAMMENFASSUNG	484
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	500
VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ	515
APIE AUTORIUS	523

ISSN 1392-0391.

Lietuvių Atgimimo istorijos studijos. 1996.

T. 8.

Asmuo: tarp tautos ir valstybės.

Vilma Žaltauskaitė

APIE LIETUVYBĖS IDĖJĄ KUNIGO JUOZO TUMO-VAIŽGANTO PAŽIŪROSE. IKI 1904 METŲ

Modernios tautos formavimąsi naujųjų laikų kontekste bene tiksliausiai apibrėžtų naujos Lietuvos valstybės vizija. Valstybės su praeitimi, dabartimi ir ateitimi. Tačiau kada ir kaip tokios Lietuvos vizija iš pavienių idėjų generatorių ėmė materializuotis platesnėje etniškai ir socialiai margoje Lietuvos visuomenėje, kodėl ji tapo vienu iš idėjinio diferencijavimosi rodiklių, kodėl įvyko vertybių lūžis, idėjiškai suskaldęs visuomenę, atskyręs valstybingumo ir nepriklausomos valstybės idėjas?

Šių idėjų skirtingą turinį XIX amžiaus Lietuvoje plačiau komentuoja Vincas Trumpa¹. Taigi Lietuvos atveju „valstybingumo“ sąvoką siejame su unijinės, egzistavusios valstybės tąsa, o „nepriklausomą valstybę“ su bandymu ardyti unijinės praeities atgaivinimo galimybę, išeiti iš Lenkijos etnopolitinės erdvės. Apibrėžkime ir tai, kokią prasmę teiksime liberalizmo sąvokai. Jos koncepcijai įtakos turėjo straipsnių rinkinys *Lietuviškasis liberalizmas*². Taigi liberalizmas mums – individuali asmenybės veiklos visuomenėje programa, kurios esmė – laisvės problemos sprendimas. Būtent dėl individualizmo ir asmeninės atsakomybės už sprendimus egzistavimo liberalizmo nelaikome ideologija. Jis, gyvuodamas kurios nors ideologijos veikimo lauke, sprendžia laisvės problemą tos konkrečios ideologijos ribose.

Mes aiškinsimės katalikiškojo liberalizmo formavimąsi modernios Lietuvos kūrimosi procese. Kaip ir kur XVIII–XIX amžiais naujai at-rasta vertybė – tauta – įsikomponuoja į katalikiškų vertybių skalę. Antanas Kulakauskas, kalbėdamas apie modernios katalikiškos srovės gimimą, jį sieja su jaunesniųjų liberalesnių katalikų dvasininkų

1896 metais pradėtu leisti laikraščiu *Tėvynės Sargas*³. Galime daryti prielaidą, kad bent jau pradiniame moderniosios katalikybės formavimosi etape „liberalumo“ ir „modernumo“ sąvokos buvo tapačios.

Mūsų straipsnio tikslas – kunigo Juozo Tumo-Vaižganto (1869–1933) pažiūrose ir veikloje ieškoti katalikiškojo modernėjimo aspektų, aiškintis, kaip Tumo, jaunesniosios kartos katalikų dvasininko, liberalios pakraipos nelegalių spaudinių (*Tėvynės Sargo*, 1896–1904 ir *Žinyčios*, 1900–1903) sumanytojo ir redaktoriaus, pažiūrose derinasi kunigystė ir lietuvybė. Kokią evoliuciją patyrė individualizmu ir patriotizmu grįsta tautiškoji idėja? Ribine chronologine data laikome 1904-uosius, spaudos atgavimo metus. Nuo tada Vaižganto veikla įgavo iš esmės naują pobūdį.

Tumo pasaulėžiūros formavimosi metai. Jei jau kalbėsime apie modernėjančią XIX ir XX amžių sandūros dvasininkiją, tai verta klausti, kodėl, kaip Tumas tapo kunigu? Pradėkime nuo vaikystės.

Gimusį 1869-aisiais, Švenčiausiosios Mergelės gimimo dieną, motina paaukojo jį tarnu Dievui, niekam neprotestuojant, bet ir netikint, kad iš Maleišių kaimo išeitų kunigas⁴. Protestuoti prieš tokį paskyrimą, matyt, iš viso būtų buvusi šventvagystė. O netikėjimas, kad iš Maleišių kaimo kunigas išeitų, galėtų reikšti nepaprastai aukštą dvasininko autoritetą, socialinę padėtį. Juk valstiečių kilmės kunigas Tumo tėvams, jų kartai – retenybė, o pobaudžiavinė ir posukiliminė karta dar tik augo.

Motina dar penkerių metų būsimąjį kunigą išvežė Kaunan pas patį vyskupą Motiejų Valančių, kad suteiktų sutvirtinimo sakramentą. Apie tai Tumas prisimins: „Minkštą, riebią M. Valančiaus ranką tebejaučiu prie žando ir kaktos; tebejaučiu lyg tebetvinkčiotų užgautas skruostas, idant kantriai kentėčiau įžeidimus dėl Kristaus, dėl jo tikybos“. Iš laiko perspektyvos žvelgdamas Tumas pats mato tame susitikime lyg lemties ranką, o tada – vyskupas tik pagyrė motiną ir paglostęs vaiko galvą liepė trumpiau kirptis⁵. Tokia tai „lemtis“.

¹ V. Trumpa, „Lietuvos nepriklausomybės idėja“, *Santara*, 1993, 2(13), p. 45–55; V. Trumpa, *Lietuva XIX amžiuje*, Chicago, 1989.

² *Lietuviškasis liberalizmas*, red. Vytautas Kavolis, Čikaga: Santaros-Šviesos federacija, 1959.

³ A. Kulakauskas, „Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą“, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius, 1990, p. 142.

⁴ Vaižgantas, „Iš atsiminimų“, *Raštai*, t. 6: *Alegorijų vaizdai*, Kaunas, Vilnius, 1923, p. 103.

⁵ *Ibid.*, p. 117–120.

Pirmas ryškus individo ir „valdžios“ susidūrimas, išlikęs atmin-tyje visam gyvenimui, koregavęs asmens elgseną, siekia dar mokslo Daugpilio gimnazijoje laikus. Gimnazistas Tumas ten susidomėjo šv. Augustino, Levo Tolstojaus biografijomis. Pats nusprendė rašyti dienoraštį – „neveidmainiškai analizuoti, perkratinėti kiekvienos dienos darbą ir jausmą“⁶. Tada ir įvyko „didžioji tragedija“. Gimnazijos inspektorius, Tumo pakrikštytas „visavaldžiu“, atima ir perskaito jo dienoraštį. Savo bejėgiškumą ir moralinį pažemini-umą Tumas sieja su gimnazijos pareigūno neribota galia, pirmą sykį pajunta „tą skaudžią tiesą, jog stinga pilnos asmens laisvės ir nepaliečiamybės; jog net už krūtinės kriauklių nėra taip atvangios vietos, kur pergalėtojai negalėtų purvinių savo rankų sukišti“⁷. Tas „pergalėtojų“ sąvokos vartojimas leidžia kelti hipotezę apie besiformuojančią neigiamą nuostatą oficialios valdžios atžvilgiu. Nors... dienoraščio taip ir neturime, o moralinės nuoskaudos kupini žodžiai rašyti jau apie 1905 metus. Vis dėlto panašios priešiškos reakcijos būtų susilaukęs kiekvienas, pabandęs peržengti asmens dvasinės paslapties ribą.

1888–1893 – mokslo seminarijoje metai – aiškesnių kultūrinių ir politinių orientacijų formavimosi periodas. Į Žemaičių seminariją Tumas pateko būdamas aštuoniolikos metų ir, anot paties autoriaus, lietuviybės dalykus rado labiau pakylėtus „neg buvo A. Baranausko ir Maironio laikais“, „pajuto esant tautinį, patriotinį ‘blūdą’“⁸. Tuometinės seminarijos „lietuviška dvasia“ – tai lietuvių klierikų Šv. Kazimiero draugijos veikla, bendradarbiavimas nelegalioje lietuviškoje spaudoje. Tada „kilo norų papriešginti ir laimėti Lietuvos katalikybei laisvės, o kad katalikybei buvo reikalinga ir lietuviybė, tad ir visam kam lietuviškam laimėti laisvės. Tai dar nebuvo politika, bet grynas organinis refleksas spaudžiant atsispaudžiama“⁹. „Grynas organinis refleksas“ kiek paaiškina ir Tumo pavartotą „blūdo“ sąvoką, turinčią neatitikimo realybei, kiek donkichotišką, atspalvį. Lietu- viais save laikantys klierikai jautė pirmiausia seminarijos vyresnybės spaudimą ir natūraliai – „organiškai“ tam priešinosi. Ir tik vėliau iš to „atsispaudimo“ išaugo politika – suvoktas veiksmas.

Nenuostabu, kad seminaristui pirmiausia rūpi katalikybės laisvė. Bet ne apskritai katalikybės, o Lietuvos. Svarbiausia, kad Tumo katalikybei natūraliai prireikė lietuviybės. Nors kol kas nesvarstoma, kur ta lietuviybė turėtų skleistis, kur būtų jos egzistavimo erdvė. Kol kas negalime kalbėti apie Tumo tuo metu sąmoningai suvoktos naujos Lietuvos valstybės idėją. Aiškus ir griežtas yra tik antivalstybi-

nis nusistatymas, „valstybės neskiriant nuo maskolybės, o maskolybės nuo pravoslavijos“¹⁰. Taigi svarstydamas religijos ir tautiškumo santykį Tumas objektyviai aiškinosi ir valstybės sąvoką. Tautiškumas ir religija tampa neatsiejama jos komponentais, nors kol kas katalikiškų vertybių skalėje pastovios vietos neturi. 1893 metais, kunigaujant Mintaujoje, ginče su prolenkiškų pažiūrų kunigu Tumas sakė: „[...] jei religija pareikalautų iš manęs išsižadėti įgimtos tautybės, aš tokios religijos išsižadėčiau [...], net katalikybės. Bet tikroji katalikybė to iš manęs nepareikalaus“¹¹. Taigi „įgimtai tautybei“ šiuo atveju teikiama pirmenybė ir prieš religiją. Tačiau „tikroji [pabr. – V. Ž.] katalikybė“ niekada nesupriešintų šių dalykų ir nusipelnytų pagarbos, „remdama žmonių individualybę ir tautybę“¹². Prolenkiškos pozicijos kunigui Tumas bandė įrodyti, kad katalikybė nesupriešina lietuvių ir lenkų tautybių. Toks buvo ginčas, o faktiškam Tumo lietuvybės idėjos skleidimui kelią užstojo neoficialus polonizavimas.

Bendrajame XIX amžiaus moderniosios katalikybės kontekste Tumas – ne revoliucionierius, bet rusifikuojamoje ir lenkinamoje periferijoje jo „litvomanijos“ vieta ypatinga. Dargi, anot Vytauto Kavolio, per katalikiškąjį atgimimą greta tikėjimo vertybių jis puoselėjo humanistines pasaulietines vertybes, kurios turėjo skliti platesnėje visuomenės dalyje.

„Litvomas“ ir „surūdijusi senųjų rutina“. Lietuvybės idėjos realizavimas dažniausiai vertė rinktis kompromisų kelią, ieškoti aukso vidurio, pirmiausia derinti „įgimtąjį tautiškumą“ su laisvai pasirinkta kunigyste. Kartą apsisprendęs krikščioniškąja etika ir morale gaivinti tautiškumą Tumas ta galimybe nesuabejojo. Labai lėtai modernėjančioje, ypač konfesinėje, visuomenėje tai nebuvo lengvas darbas. Kilo konfliktas su bažnyčios vyresnybe, vyresniosios kartos kolegomis, kurie per daug nesvarstydami katalikybės ir lietuvybės santykio taip pat priešinosi rusifikacijai, turėjo savo leidinius, tačiau niekaip nenorėjo šioje kovoje pripažinti ir pasaulietinės inteligentijos pozity-

⁶ Ibid., p. 152–153.

⁷ Ibid., p. 155.

⁸ J. Tumas, *Apžvalga ir apžvalgininkai*, Kaunas, 1925, p. 3.

⁹ Ibid., p. 4.

¹⁰ Ibid.

¹¹ A. Merkelis, *Juozas Tumas Vaižgantas*, Vilnius, 1989, p. 52.

¹² Ibid.

vaus vaidmens. 1902 metais Tumas buvo teistas už savo „litvomanišką“ veiklą Žemaičių konsistorijos teisme. Nors ir išteisintas, bet redaguoti *Tėvynės Sargą* jam buvo uždrausta¹³. Tačiau jauniems „litvomanams“ ir autoritetai neatrodė jau tokie neliečiami, štai savo kolegai Tumui Aleksandras Dambrauskas* rašė, kad jam „nereikalinga ištikimybės garbė valdžios akyse“, nes „ir gyventi, ir numirti lygiai gerai galima su ja, kaip ir be jos“¹⁴.

„Litvomano“ – teigiamai apsisprendusio lietuvių tautinio judėjimo atžvilgiu žmogaus – padėtis konfesinėje aplinkoje apskritai parodo bažnyčios vyresnybės skeptišką ar neigiamą nuostatą į veiklą, kūrybingą asmenį. Juk vyskupo akyse kiekvienas literatas, kunigas, ypač lietuvis, „yra visada didesnis ar mažesnis maištininkas, neliuosas nuo puikybės, užsikrėtęs kritiškumo liga etc.“¹⁵ Matyt, nujaučiama, kad toks „kritiškumo liga“ užsikrėtęs „ligonis“ pirmiausia ir kritikuos autoritetus, kurie „individualystės“ ir tautiškumo klausimu geriausiu atveju buvo indiferentiški, o dažniausiai – neigiamai nusistatę. Bet kritika – ne tik žodžiai, tai preliudas veiksmui. Tumui tai buvo prielaida „pabrėžti gausią programą, ką mes privalome užauginti savyje kaipo ypatos“, „visiems moksliskai dirbti ir širdyje puoselėti jausmą ypatingos vertybės“¹⁶.

Priešiškumas „litvomanams“, abejingumas visuomenės reikalams buvo daugelio eilinių bažnyčios tarnų nuostata. Su tokia „surūdijusia senųjų rutina“ nesutiko veiklusis Tumas. Jis nenorėjo taikytis su idėjiniu abejingumu, prispaudimu tų, kurie „šiek tiek aukščiau galvą iškėlė iš paprasto, kasdienio paplitusio gyvenimo“¹⁷.

„Aš platinsiu lietuvių tarp dvarponių“. Valstietiškos kilmės kunigui, išitraukusiam į lietuvių tautinį judėjimą, kilo klausimas, kokią vietą jame skirti bajorijos luomo atstovams. Jie dar taip neseniai „tautą“ laikė tik savo domenu, o laikas jau koregavo šią nuostatą.

Iš esmės savo lietuviybės idėja Tumas neatmetė galimybės patraukti bajorus „į savo partiją“¹⁸. Apskritai tuometiniuose Tumo svarstymuose dominuoja neigiamas šios socialiai nevienalytės grupės vertinimas. Tiksliau, tik neigiamai apie bajorų luomą yra kalbama. Tumas išskiria dvarponius ir bajorus – to paties luomo skirtingus sluoksnius. Dvarponiai jam – aristokratinės kilmės beviltiški lenkomanai ir „indiferentizmas gimtinės kalbai neleidžia jų laikyti už reikėjus lietuviškos tautybės“¹⁹. Bajorai – socialine padėtimi artimesni valstiečiams, „bet apie kasdienę duoną nemokėdami rūpintis kur rūpintis apie idėją?“²⁰ Bajoro garbė neleidžia jiems kildintis iš liaudies. Vis dėlto iš Tumo ir Dambrausko susirašinėjimo matome, kad bajo-

rija bandė spręsti „prietikių lietuvių prie lenkų“ problemą, nors ir bijojo, kad „kraštutinės srovės lietuviystėje negautų viršų“, pripažino, kad „bajoras gyvenęs Lietuvoje tur mokėti lietuviškai [...] Bajoras tur prisidėti prie pakėlimo medegiško, dvasiško ir tautiško liaudies Lietuvoje, – bet tas reikalavimas tada tik bus visai teisingas, jei bus paremtas ant dorinio religiško pamato, o ne ant tautiško. Tautiškumai ex materia sua sukelia tik ginčus, identiška gi vienybė tegalima tik dvasėje krikščioniško tikėjimo etc.“²¹ Išeitų, kad bajorija iš prigimties turi tautiškumo „dovana“ ir ja turėtų dalintis su liaudimi. Žinoma, jei ji pati to panorės.

Ne tik turtas skaidė bajoriją. Spaudos lotyniškais rašmenimis draudimo metais kovojant dėl lietuvių kalbos teisių bažnyčioje ir viešajame gyvenime lenkų ar lietuvių kalbos vartojimas Tumui tapo svarbiausiu kriterijumi vertinant bajoriją ir dvasininkiją.

„**Visam kam lietuviškam laimėti laisvės**“. Minėtoje „tautiškos vienybės“ nuostatoje, kurios laikėsi dalis dvasininkų ir bajorų, kalba nebuvo svarbiausias akcentas. Tuo tarpu Tumo katalikybei, prireikusiai lietuviybės, lietuvių kalbos klausimas tapo esminiu. Tai buvo problema, ne tik skaidanti, bet ir jungianti „luomus“, konfesinę visuomenę. Vardan lietuviškos spaudos atgavimo Tumas ieškojo kompromisų ir su centro valdžia, ir su bažnyčios „autokratija“. Su pastarąja buvo gal net lengviau – mat abiejų priešas buvo tas pats. Tik

¹³ Vaižgantas, „Kunigų vargai draudžiamuoju laiku“, *Raštai*, Kaunas, 1929, t. 12, p. 240.

* Aleksandras Dambrauskas (1860–1938) 1881–1884 metais studijavo Žemaičių kunigų seminarijoje Kaune. 1888 metais baigė Sankt Peterburgo dvasinę akademiją. 1889–1894 metais buvo tremtyje, 1898 patvirtintas Žemaičių seminarijos profesoriumi. Nuo 1902 metų pabaigos iki 1906 metų profesoriavo Sankt Peterburgo dvasinėje akademijoje, Tumo bičiulis ir kolega, vienas žymiausių katalikybės ideologų.

¹⁴ Al. Dambrausko laiškas J. Tumui, 1903, gruodžio 20, Prof. Al. Dambrausko laišakai kn. J. Tumui, VUB RS, f. 1, e. 98, 3 laiškas.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ J. Tumo laiškas Al. Dambrauskui, 1904, sausio 21, Kun. J. Tumo-Vaižganto laišakai prof. Al. Dambrauskui 1895–1929–1932, VUB RS, e. 118, rš. 522, 44 laiškas.

¹⁷ J. Tumo laiškas Al. Dambrauskui, 1904, spalio 5, *ibid.*, 51 laiškas.

¹⁸ J. Tumo laiškas Al. Dambrauskui, 1901, lapkričio 5, *ibid.*, 25 laiškas.

¹⁹ J. Tumo laiškas Al. Dambrauskui, 1904, gegužės 23, *ibid.*, 48 laiškas.

²⁰ J. Tumo laiškas Al. Dambrauskui, 1904, spalio 4, *ibid.*, 52 laiškas.

²¹ Al. Dambrausko laiškas J. Tumui, 1904, lapkričio 9, Prof. Al. Dambrausko laišakai kun. J. Tumui, 1904–1913, 1931, VUB RS, f. 1, e. 274, 6 laiškas (fonde dokumentų lapai nenumuoti).

vyresnieji kovojo už katalikybę, o „litvomanai“ dar ir už lietuviybę. Kol kolegų intencijos aiškiai nesikirto su Tumo programa, jis rėmė vyresnybę. Pavyzdžiui, Tumas visiškai pritarė Vilniaus vyskupo Stepono Aleksandro Zvieravičiaus 1902 metų vasario 12 dienos laišku Vilniaus vyskupijos kunigams, kuriame vyskupas didžiausią dėmesį skyrė katalikybei (žinoma, lenkiškai) ginti, rusiškų valstybinių mokyklų žalai išaiškinti²². „Litvomanu“ vyskupo tikrai nepavadinsi. Jau tų pačių metų *Žinyčioje* Tumas kritikuoja vyskupą, kad neleidžia lietuvių kalba laikyti mišių Šv. Mikalojaus bažnyčioje²³.

Kitas kovos dėl lietuvių kalbos teisių būdas – „pakreipimas Rusijos visuomenės protų ir jos vyriausybės reformos link“²⁴. Laikraščiai *Tėvynės Sargas* ir *Žinyčia* tuo klausimu neoficialiai diskutavo su valdžia, o pats jų redaktorius siuntė straipsnius į centrinę Rusijos spaudą, aiškino lotyniško raidyno problemą, pateikdamas mokslininkų filologų argumentus²⁵. Straipsnyje „Lietuviško raidyno reabilitacijos klausimu“ dėmesį atkreiptume į sąvokų „tauta“ (*narod*) ir „liaudis“ (*prostónarodije*) atskyrimą. Galbūt tokį atskyrimą padiktavo rusakalbis adresatas, nes Tumas straipsnyje jas vartoja sinonimiškai ir akcentuoja inteligentijos vaidmenį atgaunant spaudą: „Neteisinga sakyti, kad prašo [spaudos – V. Ž.] ne tauta, o inteligentija, jie juk irgi tauta. Jie neatskiriami nuo liaudies, nes iš jos kilę ir turi įtaką net ir tamsiems žmonėms, tokiame lygyje, kiek apskritai inteligentai gali daryti įtaką savo aplinkai; per juos ateina, nors ir pavėluotai, platus pasaulio atgarsiai, ir kur linksta protai tų, nuo kurių viskas priklauso“²⁶.

Kovos dėl spaudos atgavimo kontekste nusakydamas inteligentijos vaidmenį visuomenėje Tumas kalba liberaliai: „[...] reikia žmones ir vesti. Plačiai suprantama liuosybė piktnas išgirdus tuos žodžius – vesti vienas kitą – bet iš tikrųjų protingas vedimas niekur nesipriešina liuosybei, niekur neužmuša pradėjimo iniciatyvos, apsaugo tik nuo pavojų, kurių liaunesnių pažvalgų žmogus negal išvysti“²⁷. O apsaugoti galima tik ramaus ir pozityvaus švietimo būdu. Tokia nuostata siūloma ir minėtame straipsnyje, tokia ji ryškėjo iš *Tėvynės Sargo* programinės nuostatos – „palaikyti tautą per apšvietimą“. Pats būdamas dvasininkas Tumas nesiūlo tik krikščioniškąją etika siekti minėto tikslo. Nors priduria, kad „Dievo meilė, prisirišimas prie Bažnyčios niekur neišstumia iš žmogaus širdies šeimynos [visuomenės – V. Ž.] meilės, tuo labiausiai tėvynės meilės“²⁸. Kalbėdamas apie „liuosybę“ Tumas svarsto kaip liberalas, kuriam

laisvė yra kelias į kitas vertybes²⁹. Tautiškas susipratimas, tėvynė ir yra tos vertybės, kurias puoselėti skatino Tumas.

Tėvynė Tėvynės Sarge. Neatsitiktinai analizuodami Tumo pažiūras akcentavome 1896–1904 – *Tėvynės Sargo* ir *Žinyčios* leidimo metus. Kokias nuostatas diktavo adresatas?

Įdomu pažymėti, kad „krikštydami“ savo nelegaliuosius leidinius pasauliečiai rinkosi lakoniškesnius, apibendrinančius, daugiareikšmius pavadinimus, katalikiškoji pusė – konkretesnius, tarsi aiškiau matydama adresatą, o ir savo reikšmę bei galimybes veikti tą adresatą (pavyzdžiui, *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga*). Galbūt Tumui tėvynė ir buvo pastovumo archetipas, lemtinga tautinio identiškumo dalis, atrama griaušančiai esamą tvarką sielai³⁰.

Taigi, ką saugo *Tėvynės Sargas*? Kas ir kokia jo „tėvynė“, kurios taip dažnai neišdrįstama rašyti didžiąja raide?

Jei neprieštarujame tezei, jog *Tėvynės Sargas* pasirodė kaip priešprieša aštresniam carizmo atžvilgiu laikraščiu *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga**, tai, matyt, jų abiejų adresatas buvo tas pats – etnografinė Lietuva, lietuviškai kalbanti Lietuva, nors pastarojo teiginio turinys tikrai nebuvo savaime aiškus dalykas. Ruošdamas ekspoziciją 1900

²² Vilniaus Romos katalikų vyskupija – Vilniaus vyskupystės dvasininkams, 1902, vasario 12, įvairūs dokumentai. 1864–1929, VUB RS, f. 129, rš. 680, l. 53–55 (rusų k.).

²³ „Protestai prieš ‘litvomanus’“, *Žinyčia*, nr. 45, p. 112–122.

²⁴ J. Tumas, *Lietuvių literatūros paskaitos: Draudžiamasis laikotarpis*, Kaunas, 1924, p. 70.

²⁵ Kun. J. Tumo straipsniai rusų laikraščiams 1895–1905, VUB RS, f. 11, rš. 621, l. 2–58 (rusų k.).

²⁶ „Lietuviškų rašmenų reabilitacijos klausimu“, VUB RS, f. 11, rš. 621, l. 51.

²⁷ „Apie lietuvių religiją ir švietimą“, Kun. J. Tumo archyvas. Publicistika, VUB RS, f. 569, rš. 2138, p. 53–54.

²⁸ „Apie lietuvių religiją ir švietimą“, p. 62.

²⁹ Cit. iš: J. Girnius, „Liberalizmas ir krikščionybė“, *Lietuviškasis liberalizmas*, 1959, p. 48.

³⁰ V. Kubilius, *Romantizmo tradicija lietuvių literatūroje*, Vilnius, 1993, p. 84.

* *Apžvalgos* – katalikiškos spaudos pirmtako – tonas buvo griežtai opozicinis vietas ir centrinei valdžiai. Jis pirmiausia gynė katalikybę nuo stačiatikybės. *Tėvynės Sargas* deklaravo tikslą: „Dėl apšvietimo [pirmiausia – V. Ž.] ir Lietuvių tautos dvasiško ir materijališko užlaikymo“. Taigi švietimui skyrė itin didelį dėmesį, laikraštyje buvo rubrikos „Mokyklų reikalai“, „Iškalų reikalai“. Nebuvo priešiško pasauliečių atžvilgiu.

Anot Tumo, *Apžvalga* „smarkiai perdėdavo, šiurkščiudavo“ ginče su pasaulietine inteligentija. *Apžvalgos* redaktorius Kazimieras Pakalniškis „tada nieko nelaukė iš svietiškių-pozityvistų ir nesuprato, jog ‘kunigas su pozityvistu’ galės kuomet nors iš vieno darbuotis arba kad pozityvistai pasidarytų aiškiais Katalikų Bažnyčios nariais“ (Iš Tumo laiško Sofijai (?), 1911, kovo 16, Kun. J. Tumo rankraščiai, VUB RS, f. 58, l. 151–160).

metų Paryžiaus parodai, rengdamas jai žemėlapius Jonas Vileišis rašė Tumui: „[...] kas link statistikos gyventojų lietuvių, tai padaryti [...] žemlapį su paženklinimu vietos etnografiškos užgyventos pas mumis nėra kuomet. [...] Priegtam čion kyla klausimas, kame mūsų buvusi etnografiška parybė [siena gal – V. Ž.] ir kame šendieniškė. Žinoma, juog, kad Baltgudija ir lenkystė užplūda ir vis teužplūsta daug vietų, buvusių da 10–20 m. tam atgal grynai lietuviškų“³¹. Nors *Tėvynės Sargo* skaitytojui redaktorius jau pirmajame numeryje aiškino, kad sergės „nuo vietinės administracijos, žydų ir išgamų lietuvių“³², bet neįvardijo, ką sergės. Galbūt visus tuos, kuriuos suburs idėja „apšvietimo ant pamato krikščionijos, o antruoju pamatiniu akmeniu turi būti tautiška idėja“³³. Bet vėlgi nepaaiškina nei „pamato krikščionijos“, nei „tautiškos idėjos“. Galbūt, kai atmeti viską, nuo ko saugo, ir gauni tautišką idėją? Kita vertus, „tėvynė“ Tumui – tai gana idealistinė kategorija, patriarchaliniais, vos ne kraujo giminytės ryšiais siejanti tėvynainius. Tačiau sąvokos „igimta tautybė“, „gimtinės kalba“ gali būti tik morfoliginės. Juk Tumo tautiškumui svarbu individualizmas, laisvas asmens apsisprendimas. Tokią išvadą darome prisiminę ginčą Mintaujoje (žr. p. 251). Nors ten bažnyčia turėjo remti individualumą, *Tėvynės Sargo* skelbtas „tautos užlaikymas per apšvietimą“ leidžia teigti, kad tikima susipratusio (išsilavinusio) asmens sprendimu.

Patriotizmo, meilės tėvų žemei ugdymas Tumo tautiškoje idėjoje tampa labai svarbus. Neteisinga būtų manyti, kad ugdoma meilė tam, ko nežinoma egzistuojant ar nemanoma egzistuosiant. Galbūt galima teigti, kad Tumo lietuvybės idėjoje objektyviai slypėjo nepriklausomos Lietuvos vizija, kad tautiškoji idėja materializavosi nepriklausomybės siekiu.

„Prietikiai lietuvių prie lenkų“. Jau ne sykį minėjome lenkų-lietuvių konflikto apraiškas Tumo pažiūrose, to konflikto mini išraišką dvasininkijos skaidymosi procese. Tačiau dėl savo didelių ketinimų ir vidinio subrendimo susidūrimas neliko uždaras. *Tėvynės Sarge* su juo supažindinama platesnė visuomenė.

Įdiegti skaitytojui mintį, kad katalikybei reikalinga lietuvybė, atrodo, buvo pagrindinis publikacijų tikslas. Lenkai ir lietuviai – katalikai, bet tik tai juos ir jungia, „nes klysta ir tas, kurs pats atmintų ir kitiems stengtųsi priminti vien tik apie Dangaus karalystę, Dievo meile užmiršdamas tėvynės meilę“³⁴. Taigi greta „dangiškųjų“ dalykų yra vietos ir tėvynės meilei.

Tumas, recenzuodamas knygą *Rusko-Polskije otnošenija*, vėl apta-

ria tą skaudų nacionalinį klausimą. Beje, iškalbingas recenzuojamos knygos pavadinimas. Lenkų–rusų konflikte, jų erdvėje ieškoma savosios vietos. Teigiama, „kad lenkai laiko mus už vieną, su kataliko vardu“³⁵, „nemini nė Lietuvos vardo, nė lietuvininkų ir tai jau padarė tikrai kaip ruskis [...] O juk mums krivida ir tai kruvina. Reikėjo ištarti, nors kad lietuvei nori teipogi gyventi ir lietuveis būti, kaip lenkai – lenkais“³⁶. Galiausiai polonizatorių ir rusifikatorių siekiai sulyginami, mat „lenkai už rusus nebūtų geresni, jei jų klegėjimas apie tėvynės nuo jūrių iki jūrių atgavimą išsipildytų. Kad jie nenori ir girdėti apie mus, kaipo nelenkus“³⁷. Taigi lietuvių tėvynė atskira nuo lenkų tėvynės. Skubama save apibrėžti atsiribojant nuo kitų.

Deja, „savo ir savo tėvynės vardo nebegalime minavoti. To nuo mūsų reikalauja lenkai, to ir maskoliai. Kaip pirmųjų reikalavimai neteisingi, taip ir antrųjų neparemti nei ant kokio pamato [...]. Mes norime pasilikti patys savimi ir tai yra visa mūsų nelaimė, visas mūsų „bendrijinis griekas“, anot lenkų [...]. Kaip nemaloni mums dabartinė vergija pas maskolį, taip negeidžiame mes, kad sugrižtų senoji vergija pas lenkus“³⁸. Įdomu būtų išsiaiškinti, kokią alternatyvą siūlo vergija ir kokia yra laisvė? Laisvė nuo lenkų... Vos ne: su bet kuo, tik ne su lenkais, svajojančiais „apie atstatymą savo karalystės, kurią kitados per begalinį savo ištvirkimą pražudė“ (tradicinis lietuviškas priekaištas lenkam – V. Ž.). Bet mes „neprisidedame: 1. ne turime nei mažiausios vilties [...]. 2. nematome [...] niekokios naudos dėl savęs; lenkų prigimimas neleidžia mus dar kartą atiduoti savo likimą į jų rankas“³⁹. Taigi po tradicinių moralinių priekaištų svarbiausia neprisidėjimo priežastimi nurodomas siekio nerealumas. Įdomiausia, kad iš esmės neatmetama galimybė – „kada pareitų rei-

³¹ J. Vileišio laiškas J. Tumui, 1899, lapkričio 23, Lietuvių paroda Paryžiuje 1900, VUB RS, f. 1–f. 362, l. 4.

³² *Tėvynės Sargas*, 1896, nr. 1, p. 3.

³³ *Ibid.*, p. 8–9.

³⁴ „Sakė Przegład“ [...], Kun. J. Tumo archyvas. Publicistika, VUB RS, f. 569, rš. 2138, p. 17.

³⁵ [Vaižgantas], „Russko-Polskije otnošenija, očerk napisal graf Leliwa, Leipig, 1895“, *Tėvynės Sargas*, 1896, nr. 1, p. 28.

³⁶ *Ibid.*, p. 32.

³⁷ *Ibid.*, p. 32.

³⁸ „Atviras laiškas į kunigą Ambroževyczių Vilniuje“, *Tėvynės Sargas*, 1898, nr. 12, p. 42–43.

³⁹ *Ibid.*, p. 46–47.

kalas“ – „politiško iš po maskoliško jungo išsiliuosavimo“⁴⁰. Tuo tikslu „lietuviai su lenkais maloniai gatavi eiti išvien, ale tik kaipo lygūs su lygiais ir liuosi su liuosais, kad lenkai turi užmiršti senas tradicijas ir neertzinti lietuvius su senoviškais traktatais ir unijomis“⁴¹.

Tik aiškios pozicijos vis dėlto nebuvo, vengiama kategoriškai teigti, neapsiimama spręsti klausimo – „kaip Lietuvai būtų geriaus: po Lenkų, po Maskolių valdžia ar nė vieno nuo ko neprigulinčiai“⁴². Bet argi trijų alternatyvų įvardijimas nereiškia, kad kada nors reikės iš jų rinktis, kad jau yra svarstoma galimybė. Nors kol kas „politišką Lietuvos neprigulimystę skaitome už tuščią svajonę ir prieš aną, išreikštą neva Lietuvių-Social-Demokratų partijos išleidžiamose knygelėse atvirai protestuojame“⁴³. Čia kyla klausimas: ar protestuoja prieš idėją, ar prieš jos išraišką socialdemokratų knygelėse?

Protestuojama kaip prieš nerealią, galinčią turėti neigiamų pasekmių, nes „nepakėlus aukštyn vienut vieno dalyko, kuris visiems lygiai yra brangus – patriotizmo“⁴⁴, nėra ko svajoti apie „neprigulimystes“. Logiška – pirma reikia žinoti kam nepriklausomybė ir nuo ko. Kol kas tai ankstyva idėja „vienybės Lietuvių apšvietimo ir tautystės dalykuose, nes mes visi lietuviai dar tebesame atspindis sveitimų skaisčiai šviečiančių idėjų, nuosavės tikrai lietuviškos idėjos su lyg aguonos grūdą teturėdami“⁴⁵.

Taigi kultūrinu darbu Tumas bandė realizuoti savo tautišką idėją, pirmiausia tėvynės meilės, patriotizmo vardan bandė vienyti visuomenę, eiti „vidurio keliu“.

Laikraštis „apšviestiesniems lietuviams“. Norą telkti, vienyti visuomenę atspindėjo 1900 metais pasirodęs pirmojo laikraščio inteligentams – *Žinyčios* – numeris. Adresatas diktavo savo temas ir skatino gilesnę jų analizę. Autoriai galėjo drąsiau ir aiškiau skleisti savo idėjas, kalbėtis kaip lygūs su lygiais. Apie tokio laikraščio sumanymą Tumas rašė: „Ir štai mėginsiu parodyti kelią, kur viską galės atlikti. Jei kas susimylės – nuvers nuo manęs tą našta – ačių bus Viešpačiam, kol tokio neatsiras – temsiu liamką [naštą – V. Ž.] ir nesisūsiu [...]. Reikia ir kitus paraginti“⁴⁶.

Tumas jau pirmojo numerio redakcijos skiltyje nurodė, kad *Žinyčia* tikiybiniu laikraščiu nebus, dirbs „ant lietuviškos visuomenės sveikatos“ ir kovos „vardan teisybės abelnai ir vardan tautiškų tiesų ypačiai“⁴⁷. Nors konstatuojamas visuomenės susiskaldymas į politines sroves, bet teigiama, kad visų jų tikslas vienodas – „platinimas apšvietos, tautiško ir abelnai, žmogiško supratimo“. Kol toks tikslas išliks – visos srovės geros. Tai beveik natūrali diferenciacija, nes „mes

visi esame grynai demokratai pagal kilmę ir dvasią, po truputį ir liberalai visi, tik vieni su socializmo pagrindžiu, o kiti su katolicizmu“⁴⁸. Taigi gana korektiška, tolerantiška laikysena kolegų ir opozicijos atžvilgiu. Nors... visa šita programinė nuostata buvo išdėstyta „litvomanu“ su „lenkomanu“ dialogo forma paneigiant lenkomanų priekaištus. Matyt, tokia vedamojo forma atspindėjo aktualiausią inteligentijai problemą, į ją atkreipė didžiausią dėmesį.

Realizmas, blaivus situacijos vertinimas, aplinkybių sąlygotas veikimas – tai Tumą charakterizuojančios savybės. Eiti lėtai, bet nuosekliai, renkantis nors ir kompromisų, bet realiausią kelią. Nes viskam reikalingas „ilgas su ištvėrimu nuolatinis statymas, ne staigus, bet nuolatinis, natūrališkas“⁴⁹. Galbūt dėl to politinės nepriklausomybės siekio nedeklaravo. Esamomis sąlygomis pakako reikalauti kultūrinės autonomijos ir laisvės individui kaip savimonės augimo sąlygos.

Tačiau toks jau Tumas buvo, toks buvo laikmetis, kuriame jis gyveno. Kartais jo minties atspalvis svarbesnis už užrašytą, atspausdintą tekstą. O ir pats kultūrinis siekis suponavo didesnius tikslus, vėrė naujas galimybes.

* * *

Taigi ieškodami atsakymo į keltas problemas bandėme išsiaiškinti, kaip ir kodėl XIX amžiaus antrosios pusės intelektualinėje sąmonėje nuo polonistinės katalikybės pamažu ėmė skilti lietuviškumo („litvomanijos“, modernios katalikybės) idėja. Kokias vertybes atmetė, ką siūlė. Kaip tas procesas atsispindėjo Tumo pasaulėžiūroje ir veikloje iki spaudos atgavimo.

⁴⁰ Paryžietis [?], „Suvažiavimas Lenkiškos Progresyviškos Jaunuomenės 1900 rugpjūčio mėn.“, *Tėvynės Sargas*, 1900, nr. 10–11, p. 84.

⁴¹ *Ibid.*, p. 85.

⁴² „Baigdami 5-uosius metus“, *Tėvynės Sargas*, 1900, nr. 12, p. 4.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ Vaižgantas, „Vardan ko lietuviška dvasiškija kelia balsą?“, *Tėvynės Sargas*, 1897, nr. 5, p. 38.

⁴⁵ „Vardan Dievo ir tėvynės per 1902 m.!“, *Tėvynės Sargas*, 1902, nr. 1, p. 2.

⁴⁶ J. Tumo laiškas Al. Dambrauskui, 1899, spalio 22, VUB RS, f. 1, e. 118, rš. 522, 10 laiškas.

⁴⁷ „Garbūs Lietuviai“, *Žinyčia*, 1900, nr. 1, p. 4.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 5.

⁴⁹ Dėdė Atanazas [K. Pakalniškis], perdirbo Vaižgantas, „Ar dera socializmas lietuviams?“, *Žinyčia*, 1901, nr. 3, p. 40.

1. Formuojantis moderniai katalikybei Lietuvoje „modernumo“ ir „liberalumo“ sąvokų turinys tapatus.

2. Juozas Tumas-Vaižgantas – XIX amžiaus pabaigos konfesinės visuomenės modernėjimo atspindys. Jo „litvomanijai“ – teigiamam nusistatymui ir veiklai lietuvių tautiniame judėjime – įtakos turėjo proletuviška Žemaičių seminarijos dvasia, dalyvavimas slaptose klierikų draugijose, bendradarbiavimas katalikiškoje nelegalioje spaudoje.

3. Tumo katalikybei natūraliai prireikė lietuvybės, nors dar tiksliai neįvardijama, kur ta lietuvybė skleisis. *Tėvynės Sargas, Žinyčia* – Tumo leisti ir redaguoti leidiniai, kuriuose jis išsakė savo nuostatas, pritaikė jas adresatui.

4. „Tautiškumas“ ir „religija“ lygiaverčiai ir būtini lietuvybės dėmenys. Tokiai pozicijai nepritarė bažnyčios vyresnybė, prolenkiškai nusistatę kunigai.

5. Kovoiant dėl lietuvių kalbos teisių viešajame gyvenime ir bažnyčioje lietuvių ar lenkų kalbos vartojimas tapo dvasininkijos ir bažnyčios vertinimo rodikliu.

6. Lietuvybės idėja turėjo būti realizuojama pozityviu švietimo, kultūriniu darbu, einant „vidurio keliu“.

7. Dėl Lietuvos ateities Tumas bandė laikytis realiausios to meto sąlygomis pozicijos. Politinės nepriklausomybės siekio nedeklaravo, bet pati „kultūriška“ veikla buvo platesnė nei kultūrinės autonomijos siekis.